

Turan, Resul, “Güney Kafkasya’da Osmanlı Şehbenderlik Ağı”, *Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 10/22, ss.379-396.
DOI: 10.31765/karen.1486138

Bu makale etik kurul izni ve/veya yasal/özel izin alınmasını gerektirmemektedir.

This article doesn't require ethical committee permission and/or legal/special permission.

* Araştırma Makalesi / Research Article

Bu makale, Uluslararası I. Türk-Gürcü Genç Tarihçiler Sempozyumu (Gori, Gürcistan, 27 Nisan 2023) adlı etkinlikte aynı başlıkla sunulmuş olan sözlü bildirinin genişletilmiş halidir.

** Dr. Öğr. Üyesi,

Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Rize/TÜRKİYE

✉ resul.turan@erdogan.edu.tr

ORCID : 0000-0002-7832-0552

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Şehbender, Konsolos, Rusya, Osmanlı

Keywords: Caucasus, Shehbender, Consul, Russia, Ottoman

Geliş Tarihi / Received Date: 18.05.2024

Kabul Tarihi / Accepted Date: 08.10.2024

GÜNEY KAFKASYA’DA OSMANLI ŞEHBENDERLİK AĞI*

Resul TURAN**

Öz: Güney Kafkasya, Osmanlı, İran, Rus rekabetinin yaşandığı en stratejik merkezlerden biri olmuş ve XIX. yüzyıldaki toprak kazanımları neticesinde tamamen Rus idaresine girmiştir. Rusya’nın Karadeniz ticaretini Kafkas limanlarına çekme girişimi, Bakü petrolünü bu limanlardan dünya pazarlarına sevki ve Osmanlı sınırına yakın merkezleri askeri üs olarak tahkimi yeni bir dönemi başlatmıştır. Bölgedeki ticarî, askeri ve siyasî gelişmelere paralel olarak birçok farklı ülkeye ait konsolosluk (şehbenderlik) faaliyet göstermeye başlamıştır. Osmanlı konsoloslukları da Güney Kafkasya’da Bakü, Tiflis, Poti, Sohum, Batum, Kars gibi merkezlerde hizmete girmiştir. Osmanlı konsoloslukları, diğer ülkelerinkinden farklı olarak Kafkas göçlerinin organizasyonu ve göçmenlerin ihtiyaçlarının tespiti gibi misyonlar da üstlenmiştir. Dolayısıyla bu çalışmanın amacı Güney Kafkasya’daki Osmanlı şehbenderliklerinin açılış süreci ile faaliyetleri, görevli şehbenderlerin nitelikleri ve savaş döneminde ülkeye geri dönüşlerini incelemektir.

OTTOMAN CONSULAR NETWORK IN THE SOUTH CAUCASUS

Abstract: The South Caucasus was one of the most strategic centers of Ottoman-Russian rivalry and as a result of the territorial gaining in the XIXth century, it was completely under Russian rule. Russia’s attempt to attract the Black Sea trade to the Caucasian ports, the shipment of Baku oil to the world markets from these ports and the fortification of the centers close to the Ottoman border as military bases ushered in a new era. In parallel with the commercial, military and political developments in the region, consulates of many different countries began to operate. Ottoman consulates (shahbenderliks) were established in the South Caucasus in centers such as Baku, Tbilisi, Poti, Sukhumi, Batumi and Kars. Unlike those of other countries, Ottoman consulates also undertook missions such as organizing Caucasian migration to the Ottoman Empire and identifying the needs of the migrants. Therefore, the aim of this study is to examine the establishment process and activities of Ottoman consulates in the South Caucasus, the qualifications of the consuls assigned to these posts, and their repatriation during wartime.

Giriş

Osmanlı-Rus ilişkilerinin, Sultan II. Bayezid ile Moskova Knezi III. İvan döneminde ticari amaçlarla İstanbul'a bir elçi (1496-98) gönderilmesiyle başladığı kabul edilmektedir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin Rusya ile ilişkileri, doğrudan Moskova knezlerini muhattap almak yerine, Kırım hanları üzerinden yürütülmüştür.¹ Rusya'da Osmanlı diplomatik ve ticari temsilciliklerinin açılması, Avrupa'daki temsilciliklerden daha sonra olmuştur. Özellikle bu ilişkilerde kilit rol oynayan şebenderlikler² uluslararası ticaretin gelişmesiyle yayılmıştır. Lale Devri'nde ve Avusturya'da açılanlar hariç tutulursa, XIX. yüzyıl başında Napoli, Trieste, Venedik, Marsilya gibi Akdeniz liman kentlerinde Osmanlı şebenderliklerinin açılmasından yaklaşık 40 yıl sonra, 1840'larda Rusya'da tesis edilmeye başlanmıştır.³

Diplomatik ilişkiler açısından Rusya'da ilk elçiliğin kurulma girişimi, Avrupa'da daimî Osmanlı elçiliklerinin açıldığı 1793'lü yıllara rastlamış, ancak sonuçsuz kalmıştır. Üstelik Osmanlı Devleti, Avrupa devletleriyle olan diplomatik ilişkilerinden farklı olarak Rusya'ya uzun yıllar bir ikâmet elçisi atamamış, ilişkiler şebenderlikler üzerinden yürütülmüştür. Çakmak'ın ifadesiyle "Rus Çarlığı nezdindeki ilk Osmanlı temsilcilikleri diplomatik değil, şebenderlik teşkilatı şeklinde..." kurulmuştur. İlk mukim elçiliğin açılması planı, Kırım Savaşı'nın ardından Kıbrıslı Mehmet Paşa başkanlığındaki geçici sefaretin, Çar II. Aleksandr'ın taç giyme törenine katılmasıyla hayata geçirilmiştir. Bu sefaret, aynı zamanda daimî sefaret için hazırlıkları yürütmüş, nihayetinde 1857'de Yusuf Rıza Bey, ortaelçilik unvanıyla Petersburg Sefareti'ne atanan ilk diplomatlardan olmuştur.⁴ Osmanlı Devleti'nin Moskova Şebenderliği, Rusya'daki diğer temsilciliklere nazaran 1883 gibi daha geç bir tarihte açılmıştır. Dönem itibarıyla Osmanlı şebenderlikleri, II. Abdülhamid'in dış politikasında, özellikle Müslüman nüfuslu yerlerde daha fazla ön plana çıkmak suretiyle Panislamist politikanın aracı olmuş ve bu politikanın yansıması olarak sayıları 1877'de 147 iken 1909'da 228'e yükselmiştir.⁵

1. Güney Kafkasya'da Osmanlı Şebenderlikleri

Rus İmparatorluğu, Osmanlı Devleti'nin dış temsilcilikleri arasında özellikle Kırım, Kafkasya ve Türkistan'daki Müslüman nüfus nedeniyle özel bir yere sahiptir. Bu nüfusa yönelik Rus politikalarına karşı Osmanlı şebenderlikleri göçmenlere yardım, kültürel bağların sürdürülmesi gibi faaliyetler yürüterek Rusya Müslümanlarının İstanbul ile olan ilişkilerinde köprü olmuştur.⁶ Osmanlı-Rus savaşları neticesinde kaybedilen Kafkasya, stratejik konumu ve Anadolu sınırına yakınlığı nedeniyle ön plandaki bir merkez olmuştur. Öyle ki 1885 yılı itibarıyla Rusya'daki Osmanlı temsilciliklerinin yaklaşık yarısı Kafkasya'da yer almıştır.⁷ Bu temsilcilikler Tiflis, Bakü, Poti, Sohum, Ozurget, Batum ve Kars'ta faaliyet göstermiştir.

Öte yandan Kafkasya'daki diğer ülkelere ait temsilcilikler için ticari çıkarlar ve ilişkiler daha öncelikli olmuştur. Örneğin İngiliz konsolosları için hazırlanan genel talimatnamede görev tanımları "Majestelerinin tebaasının ticari çıkarlarının korunması ve artırılması" şeklinde yapılmıştır.⁸ Osmanlı temsilcilikleri açısından ise kısa süre önce Rus idaresine giren topraklardaki göçlerin organizasyonu, eski tebaanın sorunları, Türk-Rus sınır güvenliği, istihbarat gibi daha hayati meseleler ön planda olmuştur.

¹ İnalcık, 1992: 26.

² *Şebender*; Farsça, *şâh* (padişah) ile *bender* (pazar yeri, işlek ticaret iskelesi) sözcüklerinden meydana gelir. Sözlük anlamı ise "bir devlet tarafından diğer bir devletin ticaretgâh bir şehir veya iskelesinde tebaasının hukukunu müdafaa ve umur ve münasebat tüccariyelerine nezaret etmek üzere tayin ve ikame ettirdiği memur, konsolos" olarak geçer. Sami, 2010: 790; Devellioğlu, 2015: 95; Savaş, 1992: 179.

³ Bostan, 2021: 81-82; 276.

⁴ Çakmak, 2020: 294-295; Aydın, 2012: 107-108.

⁵ Bostan, 2021: 212-213; 278-279.

⁶ Deringil, 2016: 249-257.

⁷ *Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciyye*, 2003: 230.

⁸ *Correspondence respecting the Question of Diplomatic and Consistance to British Trade Abroad*, 1886: 89.

1.1. Kafkasya'da İlk Osmanlı Temsilciliği: Tiflis Başşehbenderliği

Tiflis, Rusya'nın 1801 yılında Kartli-Kaheti Krallığı'nı işgali ve diğer Gürcü krallıklarını sınırlarına dâhil etmesiyle Kafkasya'daki Rus idaresinin yönetim merkezi olmuş; zamanla Bakü, Gence [Yelizavetpol], Kutaisi, Batum, Dağıstan, Kars, Erivan, Kuban ve Terek'e kadar uzanan geniş bir coğrafyanın yönetildiği bir kent ve birçok Kafkas halkını (Gürcü, Türk, Ermeni ve diğer) barındıran kozmopolit bir merkez haline gelmiştir. Genel Vali Mihail Vorontsov (1845-1854) dönemindeki modernleşme faaliyetleri kapsamında yeni okullar açılmış, resmî gazeteler çıkarılmış, kütüphaneler ve tiyatrolar kurulmuştur. Bu çabalar Rus dilini yaymayı ve Rusya'nın etkisini güçlendirmeyi amaçlamakla birlikte kültürel değişime de katkı sağlamış; Avrupaî giyim, dekorasyon, sanat anlayışı, hatta fayton yolculukları yayılmış; Ruslaşan bir Tiflis ortaya çıkmıştır.⁹

Osmanlı Devleti'nin Tiflis Şehbenderliği 1851'de, İran ve Fransa'nın ardından, kentteki üçüncü temsilcilik olarak açılmıştır. İlk şehbender Müftizâde Mehmet Emin Bey'in -Rus yıllığındaki adıyla Kapıcıbaşı Emin Bey¹⁰- Tiflis'e ulaşması, bazı aksaklıklar nedeniyle 1852 yılında gerçekleşmiştir.¹¹ Emin Bey'in şehbender olarak atanmasının ani bir karar olduğu anlaşılmaktadır. Zira birkaç yıl önce Erzurum'un Pasin-i Ulya kazası müdürü iken önce Livane kazasına atanması gündeme gelmiştir. Ne var ki hem mevcut görev yeri hem de Livane'de alacağı maaşının geçimini sağlamada yetersiz kalacağı bizzat Erzurum Valisi Mehmed Hamdi Bey tarafından belirtilmiştir.¹² Erzurum valisinin desteğini alan, aynı zamanda da Erzurum eski Valisi Esad Paşa'nın kayınbiraderi olan Emin Bey'in¹³ Tiflis şehbenderi olması bu yakın ilişki ağının etkisiyle başlamıştır. Bu durum Erzurum bürokrasisinin Güney Kafkasya'daki konsolosluk atamaları üzerinde etkili olduğunu da göstermektedir. Emin Bey, Tiflis'e dair ne kadar bilgi sahibiydi, daha önce kentte bulunmuş muydu, bilemiyoruz ancak kentin havasına kısa sürede uyum sağlamış olacak ki, faytonla gezmenin âdet olması hasebiyle şehbenderliğin itibarına yakışır bir atlı fayton tahsisini, faytoncunun 90 manat olan gideri ile kendisinin yıllık 22.500 kuruş olan hamam masrafının ödenmesini talep etmiştir.¹⁴

Emin Bey'in görev dönemi Kafkasya'da kritik gelişmelerin olduğu, Rusya'nın Şeyh Şamil'e karşı mücadelesi ile Tiflis etrafındaki idari-sivil dönüşümün yaşandığı bir sürece rastlamıştır ki, muhtemelen bu gelişmeler atanmasında etki sahibidir. Zira Şeyh Şamil karşısında Ruslar öyle ağır kayıplar vermiştir ki, Güney Kafkasya ile Rusya'nın lojistik irtibatı kesilmiş, Rus birliklerinin Dağıstan'ı dolaşmak suretiyle Tiflis'e ulaşma girişimi yedi-sekiz bin asker kaybıyla sonuçlanmıştır. Öte yandan Şeyh Şamil'in Tiflis'e daha fazla yaklaşmasıyla Rusya için tamamen bir tehdit unsuru hâline gelmiştir. Emin Bey Çerkezistan ve Dağıstan'da Ruslara karşı yürütülen geniş çaplı mücadele nedeniyle bölgedeki kaybolan güven ortamını, "pusulayı kaybetmiş, dümeni kopmuş gemi"ye benzetmiştir.¹⁵

Tiflis'in yoğun gündemi 1853'te Kırım Savaşı'nın başlamasıyla bir anda değişmiştir. Bu noktada Türk ve Rus temsilcilikleri arasındaki denge kendini göstermiş, Kars'taki Rus konsolosunun Rusya'ya dönmesi durumunda Emin Bey'in de memlekete dönmesi talep edilmiştir. Emin Bey, savaş durumu nedeniyle görevinden ayrılarak geri dönmüştür.¹⁶ Bu sırada sadece ilişkilerin normalleşmesini beklememiş, eski görev yerine yakın bir noktada Bayezit kaymakam

⁹ Chikovani, 2018: 235-236; Tanrıverdi, 2019: 31-35, 87-93; Turan, 2023a: 214-215.

¹⁰ Bu tarihte Tiflis'te İran Başşehbenderi Kasım Han, Fransa Şehbenderi ise Mösyö Steiert idi. *Kavkazskiy Kalendar na 1855 god*, 1854: 631.

¹¹ *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)*, İrade (İ.), Meclis-i Vala (MVL.), 201/6374; BOA, Hariciye Nezareti Mütenevvia Kısmı (HR.MTV), 633/58.

¹² BOA. İ. MVL, 199/6260-1.

¹³ BOA. İ. MVL, 201/6374; BOA, HR.MTV, 633/58.

¹⁴ BOA, Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat (A.MKT.UM), 114/79.

¹⁵ Budak, 1996: 82-83.

¹⁶ BOA, (Hariciye Nezareti Siyasi Kalemi) HR.SYS, 1336/20.

vekili olarak memuriyetini sürdürmüştür.¹⁷ Şehbenderlik, 1860'ta yeniden hizmete girmiş,¹⁸ 1863'te başşehbenderlik seviyesine yükseltilmiştir.¹⁹ Bununla birlikte 93 Harbi nedeniyle faaliyetlerine yeniden ara vermiş ve 1881 yılında hizmete açılabilmiştir.²⁰

Tiflis başşehbenderliği, dönem itibarıyla birçok farklı görev üstlenmiş; Kafkas göçlerini organize etmiş,²¹ Kafkasya'daki çoğu Osmanlı temsilciliğinden farklı olarak İran hakkında raporlama yapmıştır.²² Bölgedeki diğer Osmanlı temsilciliklerinin açılma sürecinde rol oynamıştır. Yeni şehbenderlik açılacak yeni yer olarak önce Ozurgeti, ardından Poti belirlenmiştir. Bu tercinin arka planında, yakın zamanda Rus idaresince Tiflis'in deniz ile bağlantısını ve kıyı kesimindeki gelişmeleri takibe imkân sağlayacak merkez olmaları etkili olmuştur.

1.2. Poti (Faş) Şehbenderliği

Kırım Savaşı döneminde Özurgeti'den Batum Çürüksu'ya kadar olan hat Türk ve Rus birliklerinin önemli çatışmalarına sahne olmuştur.²³ Bu öneminin yanında kıyıya ve iç kesimlere yakınlığı nedeniyle savaşın hemen ardından, 1857 yılında belgelerde geçen adıyla *Tiflis Ozurget Konsolosluğu* açılmıştır. Temsilciliğe 1862'de Hasan Ağa atanmış ancak asaletinin tasdikine dair sıkıntılar nedeniyle ertesi yıl görev yeri Poti olarak değiştirilmiştir.²⁴ Zira Ozurgeti'de temsilcilik açma kararının sonraki yılı, yaklaşık 50 km kuzeydeki Rusya idaresindeki Poti'nin Çar II. Aleksandr'ın 18 Kasım 1858 tarihli kararıyla liman şehri ilan edilerek uluslararası ticarete açılmasıyla gelişme kaydetmeye başlamıştır.²⁵ Bu durum Ozurgeti temsilciliğinin kapatılarak Poti Şehbenderliğinin açılmasına yol açmıştır.

Poti'nin 1858'de liman şehri statüsü alması ile 1863'te liman inşası ve Poti-Tiflis demiryolu yapımı kararı bir liman şehri olarak gelişmesini sağlamıştır.²⁶ Şehbenderliğin açılmasında, 1862 yılında, Tiflis Başşehbenderliğinin Hariciye Nezaretinden özel talebinde de dile getirildiği üzere limanın ticari yönden gelişmesi, bölgedeki Osmanlı vatandaşlarının hak ve hukukunun korunmasına yönelik artan ihtiyaç önemli rol oynamıştır. Ayrıca Osmanlı-Rus sınırındaki yetersiz güvenlik önlemlerinin nedeniyle Osmanlı askerlerinin firarları ve kaçak geçişlerini kontrol amacıyla Tiflis Şehbenderliğindeki bir kaçırlara memurunun Poti'de görevlendirilmesi talebi neticesinde²⁷ Poti Osmanlı Şehbenderliği açılmıştır.

İlk Poti Şehbenderi olarak 1863 yılında atanan Lazistan sancağından Hasan Ağa Osmanlı tebasının ticari ve hukuki işleri ile siyasi ve askerî konulardaki gelişmeleri takip etmiştir.²⁸ Hasan Ağa usûl olduğu üzere temsilciliklere mahsus bir simge olmak üzere ikâmet yerinin önüne bir direk dikilerek Osmanlı bayrağı açılmasını ve üzerine gösterişli bir tuğra asılmasını rica etmiştir.²⁹ Daha sonra, 1872'de Batum meclis idare azası Mikriballı Osman Ağa bu görevde bulunmuştur. Osman Ağa hakkında Lazistan kura askerleriyle diğer bazı şahısların firarına

¹⁷ BOA, HR.MKT, 326/82.

¹⁸ BOA, HR.MKT, 347/101.

¹⁹ Sırasıyla Pertev Efendi (1863), Artin Efendi (1864), İsmail Bey (1866), Sadık Efendi (1869), Vuliç Efendi (1870), vekil şehbender Ömer Sabri Bey (1873), Behçet Efendi (1874) ve Karaca Bey (1876-1877) görev yapmıştır. 93 Harbi sonrası ilk Osmanlı Başşehbenderi olarak Fevzi Bey (1881) atandı. Ardından sırasıyla Edvar Bey (1882), İhsan Efendi (1884), Hasip Bey (1885), Esad Bey (1893), Ziya Bey (1900), Refet Bey (1904), Vekil Şehbender Antonaki Hrisafidis (1906), Fevzi Bey (1907), Cafer Bey (1910), Remzi Bey (1911) ve Muhittin Bey (1913) bu görevde bulundular. Tanrıverdi, 2019: 213.

²⁰ *Kavkazskiy Kalendar na 1882 god*, 1881: 154.

²¹ BOA, (Dahiliye Nezareti Mektubi Kalemi) DH.MKT, 1309/52.

²² Yıldız, 2019: 264.

²³ Badem, 2017: 202; Marx, 1897: 385-386.

²⁴ BOA, HR.MKT, 347/101; BOA, HR.MKT, 281/30; BOA, (Hariciye Nezareti Petersburg Sefareti) HR.SFR.1, 3/42; BOA, HR.SFR.1, 4/93; BOA, HR.SFR.1, 5/92.

²⁵ Nadejdin, 1895: 293.

²⁶ *Kavkazskiy Kalendar na 1879 god*, 1878: 272.

²⁷ BOA, (İrade Hariciye) İ.HR. 195/11058.

²⁸ BOA, HR.MKT, 829/77.

²⁹ BOA, HR.MKT, 486/67-4; BOA, HR.MKT, 486/67, 1-2.

sebebiyet verdiği ve oğlu Dursun Ağa'ya da aşâr iltizam ettirerek yerel halkla sorunlu ilişkilere sahip olduğuna dair suçlamalarla itham edilmiştir.³⁰ 1894 yılında aynı göreve edebiyatçı ve fikir adamı Müftüoğlu Ahmed Hikmet atanmıştır.³¹

Bölgesel çıkar amacıyla Batılı devletler de Poti'de konsolosluk açmıştır. 1874'te Kafkasya'nın petrol işiyle ilgilenen Amerika (Rudolf Peacock), ardından 1878'de Fransa viskonsolosluğu (de La Chaume), 1882'de Belçika (Garagnon), 1887'de Almanya (Adolf Behr) ve 1889'da Yunanistan (Nicolo Belizarios) temsilcilikleri faaliyete girmiştir. Kentte 1891'de çeşitli derecelerde 8 temsilcilik varken 1900'lerin hemen başında 6 konsolosluk kalmıştır. Bu durumun temel sebebi 1896-1897 yılları arasında Fransa ve ABD konsolosluk ofislerinin, hızla uluslararası deniz ticaretinin ve Bakü ile Batı arasındaki petrol ticaretinin merkezi olan Batum'a taşınması olmuştur. Poti'deki temsilcilik sayısı 1914 öncesinde, Osmanlı şehbender vekili Eyüb Sırrı Efendi, İtalya konsolos vekili Giovanni Pavoni ve Yunanistan'ın serbest konsolosu Monolopoulo olmak üzere üçe kadar düşmüştür.³²

1.3. Sohum (Sohumkale) Şehbenderliği

Sohum, 1830'larda bölgeyi ziyaret eden Dubois tarafından Batum ile Anapa arasındaki en iyi koylardan biri olarak tasvir edilmiştir. Limanı ve doğal güzellikleriyle ön plana çıkan Sohum, 1810 yılında Şervaşidze ailesinin Osmanlı ve Rus taraftarları şeklinde bölünmesiyle Rusların eline geçmiştir. Kırım Savaşı döneminde Osmanlı birlikleri Mayıs 1854'te Sohum'a girmiş, ancak bu girişim kalıcı olmamıştır. 1856'da yeniden Rus işgaline uğrayan şehir, 1864'te Şervaşidze hanedanlığının kaldırılmasıyla da doğrudan Rusya'ya bağlanmıştır.³³

1860'lı yıllarda Sohum'un güneydeki Poti'ye göre daha canlı bir liman olduğu anlaşılmaktadır. Bölgeyi ziyaret eden F.C. Grove, yolcuların genellikle Sohum'da indirildiğini belirterek şu gözlemleri aktarır:

“Ertesi sabah erken saatlerde, Karadeniz'in doğu kıyısındaki başlıca Rus istasyonu olan Sohum Kale açıklarında demirledik, [Sohum] hoş bir körfezin kıyısındaki ormanlık tepelerin eteklerinde duran neşeli küçük bir kasaba. Yabancı bir yerleşim yeri olan bu yerde evlerin özel bir karakteristiği yoktur, çoğu yakın tarihli beyaz binalar, bazıları bungalovlardır... Sohum Kale, Ağustos 1866'da meydana gelen ciddi ayaklanmadan bu yana, bu cömert ve güzel topraklardan büyük bir göç yaşanmasından dolayı şimdi tamamen terk edilmiş...”³⁴

Sohum Osmanlı Şehbenderliği, 1866'daki söz konusu ayaklanmanın hemen ertesi yılı, 1867'de Şehbender vekili Maceyane/Tamajan/Tomacian Efendi'nin görevlendirilmesi ile faaliyete başlamıştır.³⁵ Söz konusu şehbender, daha önce 1864'te Gümrü'ye atanmasına rağmen Rus makamlarından çalışma izni alamamıştır.³⁶ Bu bağlamda Gümrü Şehbenderliğinin faaliyete girmemesi ile Sohum Şehbenderliğinin açılması arasında bir ilişki mevcuttur.

Sohum Şehbenderliği, 93 Harbi sırasında tüm yabancı konsolosların kenti terk etmesiyle kapatılmıştır. Osmanlı birlikleri bölgeye çıkarma yapmış, II. Abdülhamid Sohum'un tekrar ele geçirilmesinin Kırım'ın fethi kadar önemli olduğunu ifade etmiştir.³⁷ Ancak bölgenin yeniden alınması mümkün olmamıştır. Sohum Şehbenderliği, 1884'te Kars Şehbenderhânesi Kançılâri Feyzi Efendi başkanlığında yeniden hizmete açılmış, 1897'de Hasan Efendi'nin göreve başlamasıyla viskonsolosluğa dönüşmüş,

³⁰ Erzurum örneğinde olduğu gibi, Kafkasya'ya yakın Osmanlı sınır merkezlerinin şehbender atamaları üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Dâhiliye'den Trabzon vilayetine gönderilen 5 Şubat 1872 tarihli emirnameye göre Batum meclis idare azası Mikriballı Osman Ağa seçimde çoğunluğu kazanamamasına rağmen Poti Şehbenderliği vekâletine tayin olunmuştur. Osman Ağa hakkında Lazistan kura askerleriyle diğer bazı şahısların firarına sebebiyet verdiği ve oğlu Dursun Ağa'ya da aşâr iltizam ettirerek yerel halkla sorunlu ilişkilere sahip olduğuna dair suçlamalar yapılmıştır. BOA, (Şura-yı Devlet) ŞD, 1827/17-16.

³¹ BOA, İ.HR, 345/75; “Ahmet Hikmet Bey”, *Nevsâl-i Millî*, İstanbul 1330, 63-65.

³² Trigub, Vovçuk, 2017: 53.

³³ Aydın, 2016: 520-521; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1985: 88.

³⁴ Grove, 1875: 11-12.

³⁵ BOA, İ.HR, 224/13129; Trigub, Vovçuk, 2017: 52.

³⁶ BOA, HR.SFR.1, 10/8; BOA, HR.SFR.1, 10/80.

³⁷ Aydın, 2016: 520-521; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi*, 1985: 88.

ardından 1899'da tamamen kapanmıştır. Benzer şekilde ABD'nin konsolosluk memurları da 1885-1898 yılları arasında periyodik olarak Sohum'da bulunmuşlar, ancak liman ticaretinin gelişimine paralel olarak çoğunlukla Poti'de ikamet etmişlerdir. 1897'de bir İran konsolosluğunun açılmasına karar verilmesine rağmen iki yıl boyunca bu pozisyon için aday bulunamaması nedeniyle bu karardan vazgeçilmiştir. Böylelikle 1899'da tüm yabancı temsilcilikler Sohum'u tamamen terk etmişlerdir.³⁸

1.4. Batum ve Kars Şehbenderlikleri

1878 Berlin Antlaşması'yla Rusya'ya bırakılan Batum ve Kars'ta Osmanlı tebaasının sorunlarını takip ve göçlerin organizasyonu amacıyla Osmanlı şehbenderlikleri kurulmuştur. Konum itibarıyla Batum, Kars'tan farklı olarak, 1850'lerden itibaren Sohum ve Poti'nin gelişim seyrinden olumlu yönde etkilenmiştir. Kırım Savaşı'nın ardından, Batum'un vapur ulaşımı ve kentleşme yönünden gelişmesiyle 1858'de Rus, ardından İran ve İtalya konsoloslukları hizmete girmiştir.³⁹ Bölgenin 1878'de Rusya'ya bırakılmasından sonra ise Ahmet Rıfki Efendi, ilk Batum Osmanlı başşehbenderi olarak 9 Mart 1879 tarihinde göreve başlamıştır.⁴⁰ Diğer yandan 93 Harbi nedeniyle Tiflis Osmanlı Şehbenderliğinin faaliyetlerine ara vermiş olması⁴¹ işyükünü ve sorumluluklarını hayli artırmıştır. Batum Şehbenderliği ile aynı tarihte Rize'de bir Rus Viskonsolosluğu da faaliyete girmiştir.⁴² Böylelikle Türk-Rus sınırının her iki tarafında temsilcilikler faaliyet yürütmüştür.

Batum'a atanan ilk şehbenderler genellikle gayrimüslim iken sonrakiler Müslüman tebaadan olmuştur.⁴³ Şehbenderlik işlek bir limanda olmasından dolayı Kafkasya'daki çoğu Osmanlı temsilciliklerinden farklı olarak İran ve Bulgaristan hakkında da raporlama yapmıştır.⁴⁴ Batum kısa sürede hem büyüklük hem de liman olarak dünyadaki önemli liman şehirlerinden biri hâline gelmiştir. Serbest liman statüsü ve petrol ticareti yabancı sermayenin hızla kentte toplanmasına katkıda bulunmuş, şehrin endüstriyel gelişimi ve ticari hacmi artmıştır.⁴⁵ Ticari önemi nedeniyle birçok yabancı ülke bayrağının yükseldiği kentte, 1902 yılı itibarıyla toplam 14 temsilcilik faaliyet göstermiştir:

	Ülke	Konsolos
1	Osmanlı Başşehbenderliği	Sadin Bey
2	Belçika Konsolosluğu	A. Deibel
3	İngiliz Konsolosluğu	P. Stevens
4	Almanya Konsolosluğu	Burkhardt
5	Yunanistan Konsolosluğu	A. Pavlidis
6	Danimarka Konsolosluğu	G.Kh. Warneke
7	İtalya Konsolosluğu	E. Spanioli
8	İran Konsolosluğu	Mirza Ağa Han
9	Amerika Birleşik Devletleri	J. Chambers
10	Hollanda Konsolosluğu	G. Blaine
11	Avusturya-Macaristan Konsolosluğu	J. Stevens
12	Fransa Konsolosluğu	Delacroix
13	İsveç-Norveç Konsolosluğu	Gagot
14	Japonya Konsolosluğu	A.N. Vanscheidt

Kaynak: Çaganava E (2011), "İz İstorii Diplomatıçeskih Missiy-Konsulstva v Batumi", Archeion, 1, 62-65.

³⁸ Trigub, Vovçuk, 2017: 52.

³⁹ Frenkel, 1879: 88; Margiyev, 2012: 19; Turan, 2023b: 104.

⁴⁰ BOA, İ.HR, 278/17077; BOA, (Hariciye Nezareti Sicill-i Ahval İdaresi) HR.SAİD, 5/16-3.

⁴¹ *Kavkazskiy Kalendar na 1882 god*, 1881: 154.

⁴² Turan, 2019: 226-227.

⁴³ BOA, (Hariciye Nezareti İstanbul Murahhashlığı) HR.İM, 230/50.

⁴⁴ Yıldız, 2019: 264.

⁴⁵ Turan, 2023b: 114-116.

Kars Şehbenderliği, Batum'daki temsilcilikle aynı yıl faaliyete girmiştir. Kars'a gidip gelen Osmanlı tüccarlarının ve tebaasının işlerini görmek üzere 15 Mayıs 1879 tarihinde başşehbender olarak İzzet Efendi atanmıştır.⁴⁶ Temsilcilik, ilk kurulduğu dönemde başşehbenderlik derecesinde oluşturulmuştur ancak 1905 yılında, ayrılan tahsisatın şehbenderlik için ayrılan tahsisat miktarına eşit olduğu gerekçesiyle, başşehbenderlik statüsü şehbenderliğe dönüştürülmüştür.⁴⁷ Kars konumu nedeniyle Türk-Rus çekişmesinin önemli bir merkezi haline gelmiştir. Muhtemel bir askerî harekatta Rusya açısından Anadolu'ya, Osmanlı açısından ise Tiflis'e geçiş güzergahı olmuştur.

1.5. Revan Şehbenderliği

Osmanlı Devleti Revan'da düzenli faaliyet yürüten bir temsilciliğe sahip olmamıştır. Bazı belgelerde "Revan Şehbenderliği" şeklinde ifadeler mevcuttur, ancak bu durum Fransa'nın *Rouen/Ruan* adlı kentindeki şehbenderliğin ve İskoçya'daki Ryan'ın Osmanlıca yazımından dolayı *Revan* şeklinde hatalı okunmasından kaynaklanması muhtemeldir. Zira Osmanlı arşivindeki belge özetlerinde Revan şeklinde hatalı okumalar mevcuttur.⁴⁸ Bununla birlikte Osmanlı makamları Revan'da bir şehbenderlik kurulmasını planlamışlardır. Bunun temel nedeni, özellikle Rus idaresinin Revan'daki nüfus yapısını değiştirmeye yönelik Türk-Müslüman nüfusu göç ettirme, yerlerine ise Ermeni nüfusu iskân politikası olmuştur. Bu nedenle Rus makamları şehbenderlik açılmasını da engellemeye çalışmıştır.⁴⁹

Anlaşıldığı kadarıyla 1885'te Revan'da bir Osmanlı şehbenderliğinin açılması kararlaştırılmış, şehbender olarak Tercüme Odası'ndan Mehmed Bahaeddin Bey tayin edilmişse de çok kısa bir süre sonra temsilcilik kapatılmak zorunda kalınmıştır.⁵⁰ Zira şehbenderin tayin işlemlerindeki sorunlar, yani Rus yetkililerden dokuz ay boyunca cevap beklenmesine rağmen cevap alınmaması, maaş ödenmemesi ve maddi sorunlar nedeniyle Revan Şehbenderi Mehmed Bahaddin Bey başka bir mahalle tayinini talep etmiştir.⁵¹ Bu tarihten sonra temsilciliğe dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. 1894'te Revan'ın siyasi ve ticari öneminden, özellikle Bayezit ahalisinin burayla olan ticari ilişkilerinden dolayı bir şehbender veya şehbender vekili bulundurulması talep edilmiş,⁵² 1897'de yeniden bir şehbender tayin olunmuş ancak Rus hükûmeti tarafından bu atama da onaylanmamıştır. Bunun üzerine Rusya'nın Osmanlı sınırlarında açacağı şehbenderhaneler için benzer muamele yapılması gündeme getirilmiştir.⁵³ Diğer yandan Rus Dışişleri makamlarının Revan'da bir Osmanlı şehbenderliği kurulmasına gerek olmadığına dair ısrarına rağmen⁵⁴ hemen yakın bir konumda, Osmanlı sınırlarındaki Bayezid'de bir Rus Viskonsolosluğu açılabilmiştir.⁵⁵

1.6. Bakü Başşehbenderliği

Bakü, Kafkasya'da hızlı sosyo-ekonomik gelişmelerin yaşandığı ana merkezlerin başında gelmiş; petrol ticareti ile Türk-Ermeni çatışmaları Osmanlı Devleti'nin de yakından takibinde olmuştur.⁵⁶ Özellikle Karadeniz ile Hazar Denizi'ni bağlayan Batum-Tiflis-Bakü demiryolu bölgesel kalkınmanın yanında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ve Türkistan ile etkileşimini

⁴⁶ BOA, İ.HR, 279/17152; BOA, (Bab-1 Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri Şehbenderlik Defterleri) A.DVNSŞHB.d, 1-86.

⁴⁷ BOA, İ.HR, 399/11; Güneş, 2016: 143.

⁴⁸ BOA, (Hariciye Nezareti Tercüme Odası) HR.TO, 100-15; BOA, (Babîali Evrak Odası Evrakı) BEO, 1883-141176; BOA, (Bab-1 Asafi Amedi Kalemi) A.}AMD, 66-27.

⁴⁹ Nusretoğlu, 2021: 36.

⁵⁰ BOA, (Hariciye Nezareti Tahrirat-ı Hariciye Odası) HR.TH, 60/51; 1885 tarihli Hariciye Salnamesine göre yıllık şehbender maaşı Kars'ta 30.000 kuruş, Revan'da 24.000 kuruş ve Poti'de 18.000 kuruştur. Yosuntaş, 2021: 15.

⁵¹ BOA, HR.TH, 60/51.

⁵² BOA, BEO, 400/29997.

⁵³ BOA, HR.TH, 192/69; BOA, BEO, 939/70365.

⁵⁴ BOA, BEO, 1393/104403.

⁵⁵ *Kavkazskiy Kalendar na 1907 god*, 1906: 343-344.

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz: Gasımlı, 2014.

artırmıştır.⁵⁷ Bu önemine rağmen Tiflis, Poti, Batum, Kars ve diğer yerlerdeki Osmanlı temsilciliklerine nazaran Bakü Başşehbenderliği 1887 gibi daha geç bir tarihte hizmete girmiştir.⁵⁸

Bu temsilciliğin ne kadar süre açık kaldığı, ne zaman kapandığına dair bu araştırma kapsamında ulaşılmış bir bilgi mevcut değildir. Kafkas yılına göre 1891 yılında Bakü Osmanlı Şehbenderi, aynı zamanda İran şehbenderliği görevini de yerine getiren Mirza-Faranc Han'dır.⁵⁹ Bu bilgidен anlaşıldığı üzere kendisi fahri olarak Osmanlı şehbenderliği vazifesini yerine getirmiştir. Yine 1910 yılına ait Devlet Salnamesi'nde Bakü'de bir şehbenderlik faaliyette olmakla birlikte⁶⁰ aynı yılın son aylarında yeniden açılması yönünde girişimlerin yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda Eylül ayında Tiflis Başşehbenderliği, Rıfat Ziya Paşa ve diğer iki subay eşliğinde sivil kıyafetlerle Tiflis'ten Bakü'ye ulaşmışlar, özellikle Bakü ve çevresindeki Müslümanlara dair temasları nedeniyle yerel güvenlik güçlerince gizlice takip edilmişlerdir.⁶¹

Bakü petrolünün dünya pazarlarına ulaştırılması ve demiryolu taşımacılığının gelişmesi, yeni merkezlerin ön plana çıkmasını sağlamıştır. Bu merkezlerden biri Novorossiysk Limanı olmuş ve Osmanlı Devleti burada 1889'da bir şehbenderlik* açmıştır. Temsilciliğin açılma gerekçesi ilgili belgelerde şu şekilde belirtilmiştir:

“... Kafkasya sahilinde bulunan Novorosiski Limanının önemli bir bölgede bulunması ve çevredeki şehirlerle ticari münasebetlerin günden güne arttığından bahisle Osmanlı tebaasının işlerinin kolaylaştırılarak haklarının korunması için orada bir şehbender vekilliği tesis edilerek bu göreve Kerç Şehbender Vekaletinden ayrılmış olan Makridi Bey'in lisan ve mahallî ahvâle vukûfu sebebiyle tayini...”⁶²

Osmanlı Hariciye Nezareti, 1911 yılının başlarında Petersburg Sefareti üzerinden Bakü'de bir temsilcilik açılması amacıyla Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı'na başvurmuştur. Bu talebin iletildiği Kafkasya Naibi Vorontsov-Daşkov, çoğunlukla bölgedeki işçilerden oluşan Türk vatandaşı sayısının 1200 olması, bölge ve komşu Dağıstan'daki olası istihbarat faaliyetlerinin önlenmesi amacıyla temsilciliğin açılmasına sıcak bakmamıştır. Buna karşın Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı ise bu temsilcilik üzerinden Türk vatandaşlarıyla olan ilişkilerin kontrolünün ve bölgedeki Türklük faaliyetlerinin izlenmesinin kolaylaşacağını, birçok istihbaratçının bölgeye gelişini kolaylaştıracağını ileri sürmüştür. Bunun yanı sıra Rus çıkarları için Batum gibi daha tehlikeli bir yerde Türk temsilciliğinin faaliyet yürütmesini, Bakü'de İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Belçika, Danimarka, Yunanistan ve İran'ın konsolosluklarının olmasından ve iyi giden siyasi ilişkilerden dolayı talebi reddetmeyi zor bulmuştur. Neticede Petersburg ve Kafkasya idarecileri arasındaki ihtilaflara rağmen Rus kaynaklarına göre Bakü Osmanlı Şehbenderliği 1913 yılında açılabilmiştir.⁶³ Bununla birlikte Osmanlı arşiv kaynaklarında, daha erken bir tarihte 1912 yılında Ali Kemal Bey'in Bakü Şehbenderi olarak görev yaptığı görülmektedir.⁶⁴ Bu temsilcilik üzerinden başta Bakü petrolerine, Kafkas Türkleri üzerindeki Ruslaştırma politikalarına, Türk-Ermeni çatışmalarına dair raporlar tutulmuştur.⁶⁵

⁵⁷ Turan, 2023b: 293.

⁵⁸ Bostan, 2021: 279.

⁵⁹ *Kavkazskiy Kalendar na 1892 god*, 1891: 350-352.

⁶⁰ *Devlet Salnâmesi*, 1327: 177.

⁶¹ Aliyeva İsrail Gızı, 2023: 101.

* Bu şehbenderlik, Güney Kafkasya'da yer almaması nedeniyle ayrı bir başlık altında ele alınmamıştır.

⁶² BOA, İ.H, 20059; BOA, HR.TH, 102/7.

⁶³ “Ob uçrejdenii v gor. Baku turestkoj konsulstva”, 1962: 110-111.

⁶⁴ BOA, HR.SFR.01, 163/37.

⁶⁵ BOA, HR.SFR.1, 173/22.

Harita 1. Güney Kafkasya'daki Osmanlı Şehbenderlikleri (1851-1914)

2. Kafkasya'da Şehbender Olmak

Osmanlı Devleti'nin yabancı ülkelerdeki şehbenderleri *saniye*, *salise*, *mütemâyiz* gibi rütbelerle atanmışlardır. Örneğin Tiflis Başşehbenderliğine tayin olan Feyzi Bey'in terfisi "...haiz olduğu rütbe-i saniye sınıf-ı sanisinin emsali misüllü sınıf-ı mütemayizine terfi hususuna..." ifadeleleriyle gerçekleşmiştir.⁶⁶ Şehbender atamalarında yabancı dil bilgisi aranan bir niteliktir. Güney Kafkasya'daki Osmanlı şehbenderlerinin bildikleri diller genellikle Rumca, Fransızca, Farsçadır. Özellikle son dönemlere doğru Rusça ve İtalyanca bilen hariciyeciler de göze çarpmaktadır. Örneğin Tiflis Şehbenderi Halil Feyzi Efendi (1906-1909) İtalyanca, Rumca, Fransızca ve Rusça dillerine hâkimdir.⁶⁷ Özellikle Rusya sınırlarında olması ve dönemin diplomatik dili olması hasebiyle şehbenderlik kâtiplerinin iyi derecede Rusça veya Fransızca bilmelerine ehemmiyet verilmiştir.⁶⁸ Şehbenderler arasında Kafkas ve Balkan kökenli olanlar dikkat çektiği gibi, ilk dönemlerde Hristiyanlar yoğunluktayken son dönemlere doğru Müslümanların sayısı artmıştır. Osmanlı şehbenderlerinin görev süresi ortalama üç-dört yıldır. Buna karşın İngiliz konsoloslularının görev süresi çok daha uzundur, bunlar arasında hayatının çoğunluğunu görev bölgesinde geçirenler dahi vardır.⁶⁹

Kafkasya'da görev yapan şehbenderler genellikle Tiflis başşehbenderliği kançılıryası personellerinden veya farklı kurumlardaki daha alt memurluklardan atanmışlar, bu görevlerinin ardından genellikle Karadeniz liman şehirlerine veya Avrupa'ya tayin edilmişlerdir. Örneğin, Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri 2 Numaralı Şehbenderlik Defterine göre 1885'te Poti şehbender vekili Hakkı Efendi Yunanistan Ayamadra Adası'na, ardından Tiflis Başşehbenderliği kançılıryasından Refet Bey Poti Şehbender Vekilliğine, Tiflis Başşehbenderi Feyzi Bey Hocabey'e, yerine ise Nafia Nezâreti eski Tahrîrât-ı Ecnebiyye Müdürü Eduar Bey atanmıştır. Daha sonra Tiflis Başşehbenderi Eduar Bey, Cenova'ya başşehbender olarak atanmıştır.⁷⁰

Osmanlı Devleti, Kafkasya'daki tüm topraklarını kaybetmesiyle diplomatik temsilcilikleri üzerinden bölgesel politikalarını yürütmüştür. Bu temsilcilikler, 1891 yılı itibarıyla Tiflis ve Batum Başşehbenderlikleri; Novorossiysk, Kars ve Bakü Şehbenderlikleri ile Poti Şehbender Vekilliğidir.⁷¹ Buralardaki şehbenderlerin Kafkasya'yı ne derece bildikleri veya görev yeri olarak tercih ettikleri önemli bir konudur. Öte yandan genel itibarıyla Kafkasya, Osmanlı hariciye mensupları tarafından pek tercih edilen bir yer değildir. Nitekim İsmail Asım Bey, muhtemelen

⁶⁶ *Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye*, 1306: 281-312, 611-629; *Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye*, 1318: 242-244; *Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye*, 1320: 96-98; BOA, İ.HR, 278/17054.

⁶⁷ BOA, İ.HR, 403/46.

⁶⁸ BOA, (Yıldız Mütenevvi Maruzat) Y.MTV, 170/100.

⁶⁹ TNA, (Foreign Office) FO 65/1631.

⁷⁰ BOA, A. {DVNSŞHB.d-2, lef 11, 15, 26, 35-36, 47.

⁷¹ *Kavkazskiy Kalendar na 1892 god*, 1891: 350-352.

bölgeye dair hiçbir fikrinin olmaması nedeniyle *Poti* isimli bir yere atıldığını, haksızlığa uğradığını ifade ederek kendisine yakışır bir memuriyete veya boş olan Barselona Başşehbenderliğine tayinini talep etmiştir.⁷² Benzer şekilde Batum, nemli iklimi nedeniyle hariciyeciler arasında pek tercih edilmeyen bir görev yeri olmuş, şehbenderler her fırsatta başka bir coğrafyaya atanmaya çalışmışlardır. 1894 yılında Batum Başşehbenderi Suphi Bey, ağır ve rutubetli hava sebebiyle sağlık durumunun iyi olmadığını belirterek yeniden İstanbul'a gitmek için izin talep etmiş, Viyana'da tedavi görmüş ve iyileşmesinin ardından geri dönmemesinin hastalığının yeniden nüksetmesine neden olacağını ileri sürerek başka bir konsolosluğa tayinini istemiştir.⁷³ Yine Viyana Sefiri Sadullah Paşa'nın yeğeni Tiflis Şehbenderi Esat Bey, kentin havasının sağlığına iyi gelmediğini ifadeyle iklimi daha uygun bir yere tayinini talep etmiş, Napoli Başşehbenderi Haydar Bey ile becayış yapmıştır.⁷⁴

Sadece Kafkasya'nın iklimi değil, Osmanlı'nın politik atmosferi de şehbenderlerin çalışma şartlarını zorlaştırmıştır. Kafkasya, yakın konumu nedeniyle özellikle Osmanlı'daki siyasi suçlular için önemli bir sığınma merkezi görevi görmüştür. Bundan dolayı 1908'de II. Meşrutiyet'in ilânıyla çıkarılan genel af haberini Osmanlı vatandaşlarıyla paylaşan Tiflis Şehbenderi sevinç gösterileriyle karşılaşmış, şehbenderliğin önüne toplanan insanlar kutlama yapmışlardır.⁷⁵ Bölgede görev yapan şehbenderlere dair göze çarpan bir diğer husus ise birçoğunun borç içinde yaşamış ve hiç maaş alamamış olmalarıdır.

2.1. Haberalma Faaliyetleri

Osmanlı Devleti Kafkas coğrafyasındaki gelişmelerden şehbenderler aracılığıyla haberdar olmuştur. Yukarıda değinildiği üzere şehbenderlerin yerel hükûmet tarafından da tanınması, diğer bir ifadeyle atamalarda her iki hükûmetin mutabık olması önem arz etmiştir. Bazı durumlarda şehbenderlerin kimliği Rus hükûmeti tarafından atanmalarına engel kabul edilebilmiştir. Örneğin, 1884 yılında Tiflis Başşehbenderi Edvar Bey'in yeniden atanması sürecinde, Rusya Dışişleri Bakanı [Nikolay Karloviç] Girs, başşehbenderin yalan haberler yaptığı iddiasıyla yeniden atanmasının ikili ilişkileri zedeleyeceğini belirterek tayininin iptalini tavsiye etmiştir. Arka planda ise Petersburg Sefaretine göre bizzat İmparator III. Aleksandr'ın Edvar Bey'in askeri istihbarat faaliyetlerinden rahatsızlığı yer almıştır.⁷⁶ Osmanlı Devleti açısından bu faaliyetlerin temel amacı kısa süre 93 Harbi hezimetinin bir benzerinin yeniden yaşanmasının önüne geçmektir.

Rusya'nın özellikle sınır bölgelerini askerî yönden güçlendirmesi yıldan yıla artarak devam etmiştir. Kars Şehbenderi Erkan-ı Harbiye Binbaşı Mustafa Bey, 1897'de Rusya'nın Kars tarafındaki istihkamları güçlendirdiği, ilk fırsatta Osmanlı Devleti'ne saldıracağına dair bilgi vermiş, olası bir saldırıya karşı Kağızman, Oltu ve Sarıkamış mevkiilerinin karşısında "hudud-ı erkân-ı harbi" adıyla üç erkân-ı harbiye zabitanın görevlendirilmesini önermiştir.⁷⁷ 1908'de Tiflis başşehbenderi de Rusya'nın sınırdaki askerî hazırlıklarına ve Rus-Japon savaşındaki mağlubiyetini Osmanlı karşısında bir zaferle geri kazanma çabalarına Hariciye Nezaretine gönderdiği raporuyla dikkat çekmiş; öyle ki Tophane Müşiri Zeki Paşa, biraz sitemle 1905 İhtilali döneminde Osmanlı'nın Rus sınırlarına müdahale etmemesine rağmen Rusya'nın güç toparlayıp Erzurum'u işgale hazırlandığını belirtmiştir.⁷⁸ Görüldüğü üzere Rusya'nın güvenlik

⁷² BOA, BEO, 777/58224-3.

⁷³ Benzer şekilde İngiliz Konsolos Vekili Peacock Batum'un ikliminden şikâyetçi olanlardandır. Peacock; yerel iklimin sağlık için oldukça zararlı olduğunu, insanların bu nedenle yaz aylarında yüksek yerlere gitmeyi tercih ettiklerini, ancak bu faaliyetin kendisi için masraflı olduğunu belirtmiş, sağlığını ve enerjisini daha fazla feda etmeden görevini sürdüremeyeceğini ve dört yıldır görev yaptığı Batum'dan dünyanın herhangi bir yerine tayinini talep etmiştir. Öyle ki Peacock'un halefi İngiliz Konsolosu Stevens'a göre konsolosluğun önünde duran bayrak direği dahi nemli iklim nedeniyle çürümeye başlamıştır. Turan, 2023b: 71-72.

⁷⁴ Demirbaş, 2023: 25.

⁷⁵ BOA, HR.SYS, 1858/23.

⁷⁶ Tanrıverdi, 2017: 596-597.

⁷⁷ BOA, Y.MTV, 162/236.

⁷⁸ Yıldız, 2019: 184.

ve asayiş ortamını kaybettiği ihtilal döneminde dahi Osmanlı ordusunun Rusya'ya yönelik böyle bir planının olması önemli bir ayrıntıdır.

Ne var ki Rus askerî uzmanlar Osmanlı ordusunun Güney Kafkasya'ya olası bir harekâtının Erzurum-Kars-Tiflis güzergahı üzerinden olacağını öngörmüşlerdir.⁷⁹ Bu stratejik önemi nedeniyle 1908'den itibaren Kars'taki Türk istihbarat faaliyetlerinin arttığı gözlemlenmiştir. Konuya dair Savaş Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı arasındaki görüşme neticesinde Askerî İstihbarat, Jandarma ve Emniyet Müdürlüğü birimleriyle birlikte ortak karşı istihbarat yürütülmesi kararlaştırılmıştır. Bölgedeki araştırmaların ardından, 31 Ağustos 1908'de Tümgeneral (General-mayor) H.N. Yudenic, Genelkurmay Başkanlığına Türklerin haberalma faaliyetlerini şehbenderlikler, sınır bölgesindeki sivil ve askeri idareciler ve Kafkasya içlerine gönderilen özel temsilciler olmak üzere üç kanaldan sağladıklarını; Kafkasya genelindeki en düzenli istihbaratı Kars Şehbenderliğinden aldıklarını belirtmiştir. Şehbenderliğin haberalma kaynağını ise Kars Askerî Valiliği Ofisi, polis memurları, kadılar ve yerel halktan bazı kişiler oluşturmuştur.⁸⁰

Yudenic'e göre Rus yetkililer; Osmanlı diplomatları ve şehbenderlerinin kendi aralarındaki ve İstanbul ile olan gizli yazışmalarını deşifre etmişlerdir. Böylelikle Türk istihbaratçıların Rus ordusuna dair sahip olduğu malumat ve yorumlar konusunda bilgiye ulaşmışlardır. Örneğin, 24 Mart 1908'de Kafkasya Askerî Bölgesi karargahınının Genelkurmay Başkanlığından aldığı gizli bilgiye göre Kars'taki şehbender ve bir Türk Binbaşı sürekli tüm askerî önlemler hakkında İstanbul'a rapor vermişlerdir. Bu nedenle her ikisinin sürekli gözetim altında tutulması ihtiyacı vurgulanmıştır. Ayrıca Batum Başşehbenderinin 28 Şubat 1908'de St. Petersburg Büyükelçisine gönderdiği rapora da ulaşılmıştır. Başşehbender, Kerç vapurunun Odessa'dan Batum'a vardığını, içinde 88 top ve 57.276 tüfek barındıran 4.773 kasa bulunduğunu ve tüm bu kargonun Kars'a gönderildiğini bildirmiştir. Ayrıca Tiflis'teki Şehbender Feyzi Bey'in Hariciye Nezaretine 16 Mart 1908 tarihli Rus birliklerinin Avrupa Rusya'sından Kafkasya'ya tam silahlı ve aynı zamanda erzakla geldiği ve tüm bu birliklerin esas olarak Sarıkamış ve Erivan yönünde Türkiye ve İran sınırına gittiğine dair raporunun bir kopyasına ulaşılmıştır. Rus makamlarına göre bu durum dönem itibarıyla Rusya'da ciddi bir Türk istihbarat ağının olmadığını göstermiştir.⁸¹

Muhtemelen bu zaafar üzerine, 1908'in ortalarında Petersburg'da, Osmanlı hükûmeti ve Türk Genelkurmayının Rusya'daki istihbarat faaliyetlerinin iyileştirilmesine dair kararı haber alınmıştır. 22 Temmuz'da Emniyet birimlerinden Genelkurmay Başkanlığındaki General F.F. Palitsin'e iletilen gizli bilgilere göre Kars, Tiflis, Batum, Odessa ve Sivastopol'daki konsolosluklarda ticari ateşe kisvesi altında yüksek öğrenim görmüş ve gizli istihbarat için eğitilmiş Türk subaylarının istihdamı kararlaştırılmıştır. Bu yeni planın arkasında Panislamist ve Pantürkist fikirleriyle Temmuz 1908'deki Jön Türk Devrimi ile önplana çıkan Enver Bey, Cemal Paşa ve Talat Paşa yer almıştır. Konuya dair İstanbul'daki Rus askerî ateşesi ve istihbarat subayı Albay A. Holmsen, 21 Nisan 1910'da Genelkurmay Başkanlığına sunduğu raporunda Osmanlı Harbiye Nezaretinin Karadeniz kıyı şehirlerine ve Kars'a subaylardan konsoloslara atama planına dikkat çekmiştir. 9 Kasım 1910'da Holmsen son zamanlarda özellikle komşu ülkelere çok sayıda ajan ve elçisinin pan-islamcı propaganda amacıyla gönderildiğine dair uyarıda bulunmuştur. Öyle ki İstanbul'da çok yakından takip edildiğini belirterek Türk istihbarat servislerinin Kafkasya ile bağlarını inceleme ve önleme ile Türkiye topraklarında siyasi karşı istihbarat örgütlenmesi ihtiyacına değinmiştir. 1912-1913 döneminde Türk ve Rus istihbaratı arasında bir mücadele başlamış, Kars Şehbenderliği Türk istihbaratının Kars'taki merkezi haline gelmiştir.⁸²

Bu gelişmeler ışığında, Rusya genelindeki fazla iş yükü nedeniyle Hariciye Nezareti, Kafkasya'daki şehbenderlerin askerî gelişmeleri doğrudan Erkan-ı Harbiye kolağası olan ve Kars

⁷⁹ Zayonçkovskiy, 1926: 26.

⁸⁰ Gilensen, 1997: 49-50.

⁸¹ Gilensen, 1997: 51-52.

⁸² Gilensen, 1997: 52-54.

Şehbenderliğinde kâtip olarak görev yapan Hasan Ruşeni Bey'e iletmesini talep etmiştir.⁸³ Hasan Bey göreve başladıktan sonra yakından izlenmiştir. 18 Şubat 1912 tarihinde, Emniyet Müdürlüğünün Özel Birim Başkanı Albay Eremin, Genelkurmay Başkanlığına iletildiği raporda, Hasan Bey'in bahar ayında katibi olarak göreve başlamasının ardından yaz aylarında tabyalara bisikletle sık sık yaptığı ziyaretleri ve tahkim çalışmalarına yönelik özel ilgisini vurgulamıştır. Hasan Bey'in yaşam tarzında belirgin değişiklikler gözlemlenmiştir. Mütevazı bir daireden daha geniş bir daireye taşınmış, yerel garnizonun memurlarıyla, özellikle topçular ve mühendislerle bağlantılar kurmuş, sık sık kendi partilerine ev sahipliği yapmış ve restoranların müdavimi olmuştur. Ayrıca akşamları dairesinde Kafkasya ve yerel önde gelen Müslümanları ağırlamıştır. Hasan Bey'in Jön Türk taraftarı olduğu, yakın geçmişte askerî mühendis olarak görev yaptığı, İsviçre ve Yunanistan'da yerel Türk misyonlarında çalıştığı ve Fransa ile Belçika'da özel eğitimini tamamladığı tespit edilmiştir. Konsolosluktaki maaşı 50 ruble olmasına rağmen aylık harcamalarının 1.000 dolar civarında olduğu vurgulanmıştır. Tiflis'teki Türklerle yazışmalar yaptığı, dinî propagandayla ilgilendiği ve askerî nitelikteki bilgileri toplayarak merkeze aktardığı iddia edilmiştir. Bu nedenle Hasan Bey'in ikametinde arama yapılmış, bir suç unsuru bulunamamış ve diplomatik dokunulmazlık kapsamında serbest bırakılmıştır.

Hasan Bey ile bizzat Kafkasya Askerî Bölgesi birliklerinin başkomutanı, Kafkasya Naibi Kont I.I. Vorontsov-Daşkov ilgilenmiş; 19 Eylül 1912'de Dışişleri Bakanı S.D. Sazonov'a hitaben şu satırları yazmıştır: "Son zamanlarda alınan bilgilere göre... Kars Türk şehbenderliğinin birinci katibi Hasan Bey gerçekte Türk ordusunda bir subay...". Vorontsov-Daşkov'a göre derin bir istihbarat subayı olarak ün kazanmış, tüm önlemlere rağmen Rus ordusu ve savaş eğitimi hakkında çok sayıda gizli bilgi elde etmiştir. Hasan Bey'in dairesi çok çeşitli millet ve sosyal statüden, ağırlıklı olarak Müslüman halkın gece gündüz ziyaret ettiği bir ofise dönüşmüştür. Hasan Bey, ziyaretçilerden aldığı bilgileri şehbenderlikte değerlendirmiş ve silahlı kuryelerle Türkiye'ye göndermiştir. Ayrıca yerel Müslümanları İslam bayrağı altında birleşmeye ikna faaliyetleriyle meşgul olduğunu ancak diplomatik dokunulmazlığı ve yetenekli bir istihbaratçı olması nedeniyle onu suçüstü yakalamanın son derece zor olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle nihai çözüm olarak Hasan Bey'in Rusya sınırlarından çıkarılması planlanmıştır. Bu karar Vorontsov-Daşkov, Savaş Bakanı General V.A. Sukhomlinov tarafından desteklenmiş, ilk başta Osmanlı Hariciye Nezaretinin itirazına rağmen⁸⁴ 9 Nisan 1913'te görevine son verilerek geri çağırılmıştır. Kars ve Tiflis'te ateşeli yapmış Yunanca, Arapça, Rusça, Farsça bilen Hasan Bey'in askerlik vazifesi, I. Dünya Savaşı döneminde Teşkilat-ı Mahsusa mensubu bir subay olarak sürmüştür.⁸⁵ Sonuç olarak Rus tarih yazımında Osmanlı şehbenderlerinin, özellikle Kafkasya'dakilerin istihbarat faaliyetleri yürüttükleri sıkça belirtilmiştir ancak Osmanlı Devleti'nin temel gayesi Rusya'nın sınır bölgelerindeki askerî hazırlıkları karşısında önlem almak, iki asırdan fazla süredir devam eden toprak kayıplarının önüne geçmek olmuştur.

2.2. Şehbenderlere Yönelik Saldırıları

Kafkasya, Osmanlı tebaası birçok Ermeni ve Rum'un yerleştiği, karşılıklı ilişkilerin sürdüğü yakın bir coğrafyadır. Bu kolay erişilebilirlik, Osmanlı Devleti'ne yönelik tepkilerin merkezi olmasına da neden olmuştur. Özellikle Osmanlı şehbenderleri, Kafkasya'da birçok farklı taciz ve saldırıya maruz kalmışlardır. Örneğin 1876'da Tiflis Başşehbenderi Behçet Efendi ve eşi evlerinde katledilmişlerdir. Kafkasya ve Osmanlı'da yankı uyandıran cinayet, birçok soru işaretini beraberinde getirmiştir. 93 Harbi arifesinde yaşanan cinayeti araştırmak üzere Sohum Kale Konsolosu Zarih Efendi Tiflis'e gönderilmiştir.⁸⁶ Savaş dönemi ve sorumsuz memurlar nedeniyle Behçet Efendi ve eşinin katilleri cinayetten üç sene sonra, dönemin Tiflis Başşehbenderi Feyzi Bey'in işi sıkı takip etmesi ve yeni sorgu hâkimi olarak atanan Mösyö

⁸³ Turan, 2019: 235; Yosuntaş, 2021: 28-29.

⁸⁴ Gilensen, 1997: 54-57.

⁸⁵ Yirsutimur, 2019: 14-15, 68.

⁸⁶ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gümüç, 2019: 1-13.

Hasardiyan'ın gayreti ile yakalanabilmiştir. Başşehbender'in 27 Mayıs 1879 tarihli tahriratına göre cinayeti bizzat müteveffa Behçet Bey'in uşağı Hamparsum Grigorof; Niğovsi Mıgırdıçof, Nerses Navasartof ve Grigor Ohanof adlı üç arkadaşının yardımı ile gerçekleştirmiştir. Tutuklanan şahıslar, sorgularında niyetlerinin sadece hırsızlık olduğu, Behçet Bey'in karşı koymasından dolayı cinayeti işledikleri yönünde ifade vermişlerdir.⁸⁷ Diğer yandan Poti Şehbenderliği ertesi yıl kundaklanmış, şehbenderlik binası ve resmî evraklar yanmıştır. Uyku hâlindeki şehbender ile şehbenderlik kaçıları olan oğlu binadan kendilerini dışarı zor atabilmiştir.⁸⁸ Bu durum aynı binanın şehbenderlik ve lojman olarak kullanıldığını göstermektedir.

Merhum Viyana Sefiri Sadullah Paşa'nın yeğeni Tiflis Başşehbenderi Esad Efendi, Ermenilere karşı Tiflis merkezli faaliyetleri nedeniyle 1895 yılında anonim mektuplarla tehdit edilmiş, şehbenderhane polis ve jandarma tarafından korunmasına rağmen önce üç Ermeni tarafından şehbenderhaneye girilmeye çalışılmış, daha sonraki günler ise Arşak adlı bir Ermeni tarafından Esad Efendi'nin yatak odasına ateş edilmiştir.⁸⁹ Bu tür saldırılar, ileriki dönemlerde aynı gruplar tarafından Ermenilere yönelik de artmıştır. Özellikle zengin Ermenilerden tehdit yoluyla para alınması, verilmemesi durumunda öldürülmeleri durumlarıyla sık karşılaşmıştır.⁹⁰

İşçi hareketleri, 1905 İhtilâli öncesi ve sonrasında Rusya ve Kafkasya'da asayişin kaybolmasını ve faili meçhul cinayetleri beraberinde getirmiştir. Osmanlı vatandaşlarına saldırılar düzenlenmiş, işyerleri yağmalanmıştır. Bu nedenle Osmanlı Hariciye Nezareti tarafından Rus hükûmetine nota verilmiştir. Kafkasya'daki Osmanlı vatandaşlarının tahliyesi amacıyla Batum, Poti, Sohum, Novorossiysk limanlarına vapur gönderilmiştir.⁹¹ Bu süreçte Osmanlı şehbenderlerine de birçok saldırı düzenlenmiştir. Örneğin Novorossiysk Şehbenderi Hüdayi Bey'in 1904 yılında intihar ettiği söylentileri yayılmış; ancak araştırmalar neticesinde Hüdayi Bey'in uzun yıllardır dostu olan Karlinskiy adlı bir mühendis tarafından öldürüldüğü anlaşılmış,⁹² uzun süren mahkeme sürecinin ardından ise katil az bir cezaya çarptırılmıştır.⁹³

Bu dönemde Batum ve Tiflis'deki temsilciliklere yönelik saldırılar da meydana gelmiştir. Tiflis Başşehbenderi Refet Bey, hayati tehlike yaşadığını, çevredeki Müslüman köylerinin yakılıp yıkıldığını belirtmiştir.⁹⁴ Bu tacizlerin diğer yabancı temsilciliklere karşı da yapıldığı görülmektedir. İngiliz Konsolosu olarak görev yapmış ve Batum Amerikan konsolos yardımcılığına atanmış olan William Horwood Stuart, bölgedeki ABD çıkarları için aktif olarak lobi faaliyetleri sürdürmüş, Kafkasya'daki bir Amerikan bakır şirketiyle yakın ilişkiler kurmuş ve bir dizi İngiliz şirketinin çıkarlarını temsil etmiştir. Kendisi Batum'un en büyük armatör ve ihracatçıları arasında yer almıştır. W. Stuart, 20 Mayıs 1906 sabahı saat 11.00 civarında ve eve dönüş yolunda, Kassim Cavadze ve Ali Porkhal Oğlu adlı kiralık katiller tarafından öldürülmüştür. Stuart'ın ihtilâlcilerle bağlantılı olduğu ve maddi kaynak sağladığı iddia edilmiştir.⁹⁵

2.3. Birinci Dünya Savaşı ve Şehbenderlerin Ülkeye Dönüşleri

Karadeniz'deki Rus limanlarının Osmanlı donanması tarafından bombalanmasının hemen ardından 31 Ekim 1914'te Petrogorad'tan Rusya'nın İstanbul Büyükelçisine diplomatik ilişkilerinin kesilmesi, elçilik ve konsolosluk çalışanlarının ülkeden ayrılması bildirilmiştir. Osmanlı topraklarındaki Rus tebaasının çıkarlarının korunması İtalyan hükûmeti tarafından

⁸⁷ BOA, HR.TO, 525/52.

⁸⁸ BOA, İ.HR, 360/106.

⁸⁹ BOA, (Yıldız Perakende Hariciye Nezareti Maruzatı) Y. PRK. HR, 21/15-1.

⁹⁰ BOA, HR. SFR. 1, 173/12.

⁹¹ BOA, (Yıldız Sadaret Hususi) Y.A.HUS, 505/75; BOA, (Zabtiye) ZB., 19/41.

⁹² BOA, Y.A.HUS, 479/79.

⁹³ BOA, HR.TH, 335/72.

⁹⁴ BOA, BEO, 2780/208455; BOA, Y.A.HUS, 506/129.

⁹⁵ *Papers Relating To The Foreign Relations Of The United States With The Annual Message Of The President Transmitted to Congress December 3, 1906, 1909: 1290-1295; Saul, 1996: 520.*

üstlenilmiştir.⁹⁶ Aynı şekilde Petersburg Sefareti'nin memurları da Osmanlı Devleti'ne geri dönmüştür.⁹⁷ Novorossisk'in bombalanmasının ardından kentteki Osmanlı şebhenderi ve su-baylar tutuklanmıştır.⁹⁸

Bu süreçte Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey'in bir süre tutuklu kalmasının ardından ailesiyle birlikte Finlandiya üzerinden Rusya'dan ayrılmasına müsaade edilmiştir.⁹⁹ Yine savaşın arifesinde Rus makamlarının yakından takibine ve tacizine maruz kaldığı bildirilen Bakü Şehbenderi Kemal Bey'e, Petersburg Sefareti üzerinden *kemal-i sabr ve itidal ile vazifesini sürdürmesi* tavsiye edilmiştir.¹⁰⁰ Kemal Bey savaşın başlamasıyla Berlin'e giderken, şehbender vekilinin ise Vladikafkas-Petrograd-Finlandiya üzerinden Osmanlı topraklarına ulaşmak üzere hareket ettiği bilgisi alınmıştır.¹⁰¹

Benzer şekilde Kars şehbenderine de yurda dönüş sürecinde birtakım zorluklar çıkarılmıştır. Şehbenderin ilk başta Paris'e gitmesi kararlaştırılmış, ancak Kafkasya Valisi tarafından önce Vladivostok yoluyla, ardından ise karar değiştirerek hudut üzerinden gitmesine engel olunması Rusya Dışişleri Bakanlığına bildirilmiştir. Rusya Dışişleri Bakanı ise bu karardan haberdar olmadığını, savaş durumu nedeniyle Kars'ın tahakküm altında tutulduğunu ve şehbenderin Osmanlı Devleti'ne Kars hakkında bilgi sızdırması riskine karşı böyle bir tedbir alınmasının ihtimal dâhilinde olduğunu bildirmiştir. Kars Şehbenderi Cemalettin Bey, 31 Ekim 1914 tarihinde sefaret vasıtasıyla zevcesiyle birlikte Kötek üzerinden Erzurum'daki 3. Ordu Kumandanlığına varmış, yerine vekil olarak Tiflis Başşehbenderliği kaçıları Ali Rauf Bey kalmıştır. 30 Eylül 1915'te ise Ali Rauf Bey ve Rusya'da bulunan Osmanlı şehbenderlerinin İsveç üzerinden memlekete dönmelerine izin verilmiştir.¹⁰²

Konu ile ilgili bir diğer örnek de İran topraklarında gerçekleşmiştir. Bu meyanda Osmanlı Devleti'nin Tahran Büyükelçiliği'ne bağlı Reşt Şehbenderliği Rus askeri tarafından basılmış, Şehbender ve Şehbender vekili ile aileleri tutuklanmıştır. Reşt Şehbender Vekili Tevfik Bey, Enzeli üzerinden önce Bakü, ardından Tiflis ve nihayetinde Petrograd'a götürülmüştür. Serbest bırakılmasının ardından Finlandiya-İsveç-Almanya (Berlin) hattından İstanbul'a dönebilmiştir.¹⁰³ Böylelikle şehbenderlerin mümkün olduğu kadar dönüş yolunun uzaması, kuzey bölgeleri üzerinden Osmanlı topraklarına dönmeleri amaçlanmıştır.

Kafkasya'daki Yabancı Ülke Konsoloslukları													
Şehir	Yıllara Göre Şehirdeki Konsolosluk Sayısı												
	1878	1881	1884	1887	1890	1893	1896	1899	1902	1904	1908	1912	1916
Tiflis	6	6	7	8	6	6	7	7	7	-	1	2	-
Bakü	1	1	1	2	3	3	5	6	9	-	2	3	0
Batum	-	3	6	10	13	13	13	13	15	4	4	4	2
Poti	4	5	6	6	6	6	6	6	4	-	-	-	-
Novorossiysk	-	-	-	-	2	3	4	6	7	-	2	-	-
Erivan	-	-	-	-	1	1	1	1	1	-	-	-	-
Kars	-	-	-	1	1	1	2	2	2	-	-	-	-

Kaynak: Malhaz, Sioridze (2011), "Utskhoetis Kveq'nebis Sak'onsuloebi Batumshi", Narkvevebi Batumis Istoriidan I, Gamomtsemloba, Tbilisi: Universali, 194.

⁹⁶ *Kavkaz*, 21 Oktaybr 1914, No: 238: s. 1; Çar II. Nikolay'ın saldırıya dair yayımlanan manifestosunda şu ifadeler yer almıştır: "Almanlar tarafından yönetilmiş olan Türk donanması, hainane bir şekilde, bizim Karadeniz kıyılarına hücum etmek küstahlığında bulunmuştur. Bunun üzerine biz Çargrad (İstanbul)'daki Rus elçisini ve bütün elçilik erkânı ile konsolosluk memurlarının Türkiye sınırlarını terk etmelerini emrettik." Kurat, 1970: 246-247.

⁹⁷ Aydın, 2020: 298.

⁹⁸ *Birjeviya Vedomosti*, 17 Oktaybr 1914, No: 14438: 1.

⁹⁹ BOA, HR.SYS, 2116/3.

¹⁰⁰ BOA, HR.SYS, 2303/66.

¹⁰¹ BOA, HR.SYS, 2158/2.

¹⁰² Yosuntaş, 2021: 38-39.

¹⁰³ Budak, 2016: 117.

Sonuç

Güney Kafkasya'daki Osmanlı şehbenderlikleri, Rusya'nın Kafkasya'daki idari merkezi Tiflis ile önemli liman kentleri ve sınıra yakın bölgelerde kurulmuştur. Batılı ülkelerin temsilcilikleri genellikle ticari çıkar amaçlı kurulurken, Osmanlı şehbenderlikleri çoğunlukla kaybedilen topraklardaki eski tebanın göçü, yeni sınırlar, idari ve ticârî gibi gelişmeler sonucunda oluşturulmuştur. Bu nedenle, Kafkasya Osmanlı şehbenderliklerinin en yoğun olduğu bölgelerden biri olmuştur.

Rusya'nın askerî yönden Karadeniz'deki limanlarda ve iç bölgelerde güçlenmesi, Osmanlı şehbenderliklerinin fonksiyonlarını genişletmiştir. Özellikle II. Abdülhamid döneminde, şehbenderler güvenlik tedbirleri kapsamında yeni görevler üstlenmiş, sadece ticari değil, siyasi görevlerinde de belirgin bir artış sağlanmıştır. Bu değişimle birlikte şehbenderler, ilk zamanlar genellikle yerel halktan atanırken, sonrasında merkezden atanmışlardır. Bu misyon genişlemesinin bir sonucu olarak Osmanlı şehbenderliklerinin sayısı 1877'de 147 iken 1909'da 228'e yükselmiştir. Bu temsilciliklerin bir kısmı, kısa süre önce kaybedilen Osmanlı topraklarında kurulmuştur.

Güney Kafkasya'daki Osmanlı şehbenderleri genellikle Fransızca, Farsça, Rumca, İtalyanca ve Arapça dillerine hâkimdir; yerel diller olan Rusça ve Çerkesce ise nadirdir. Bölge, iş yoğunluğu ve iklimi nedeniyle şehbenderler açısından pek tercih edilmemiştir. Özellikle kıyı bölgelerinde görev yapan şehbenderler, sağlık sorunları ve iklime dair şikayetler nedeniyle başka bölgelere tayin edilmek istemişlerdir. Ayrıca maruz kaldıkları tacizler, cinayetler ve Rus makamlarının sıkı takibi bu tercihlerin nedenleri arasında yer almıştır. Bu bakımdan Kafkasya, şehbenderler açısından bir tecrübe kazanma yeri görevi görmüş; ilk atamalar buraya yapılmış, ardından Karadeniz limanları veya Avrupa'ya görevlendirilmiştir. Tiflis Başşehbenderliği, birçok memurun Kafkasya'daki farklı şehirlerde görev yapmasına ve bu süreçte bir eğitim merkezi olarak işlev görmesine olanak sağlamıştır.

Kafkasya'daki ticari merkezlerin zamanla değişmesi, Osmanlı şehbenderliklerinin de yer değiştirmesine veya derecesinin başşehbenderlikten şehbenderliğe düşürülmesine yol açmış; bazı şehbenderlikler de kısa süre kapanmıştır. Örneğin, Poti'nin yükselmesi Sohum'u gölgede bırakmış, Batum'un gelişmesi ise Poti'yi geride bırakmıştır. Bakü, Revan ve Gümrü gibi Türk nüfusuna yönelik asimilasyon faaliyetlerinin yapıldığı yerlerde ve sınıra yakın bölgelerde şehbenderlik açılması, Rus makamları tarafından engellenmiştir. Bu şehirlerde, Türk-Sovyet dostluk ilişkileri çerçevesinde Sovyet döneminde temsilcilikler kurulabilmiştir.

Osmanlı Devleti, şehbenderliklerin haber alma faaliyetleri sayesinde Rusya'nın Karadeniz limanlarındaki askerî dönüşümünden ve bu merkezlerden iç kesimlere asker ve cephane sevkiyatından haberdar olmuştur. Özellikle Rusya'ya karşı doğu sınırında alınan askerî önlemler bu bilgi akışının bir sonucudur. Öte yandan Rus makamlarının Osmanlı diplomat ve şehbender raporlarına ulaşabilmesi, özellikle Rus haberalma faaliyetlerinin Rus ve Osmanlı topraklarında önemli bir seviyede olduğunu göstermiştir. Diğer yandan Osmanlı şehbenderlerin istihbarat faaliyetleri, Rusya'nın yerel düzenine zarar vermektense ziyade Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaya yönelik bir savunma mekanizması işlevi görmüştür.

KAYNAKÇA

Arşivler

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

The National Archives (TNA)-(İngiliz Milli Arşivi) Foreign Office (FO)

Resmî Yayınlar

Devlet Salnâmesi (1327)

Kavkazskiy Kalendar na 1855 god (1854)

Kavkazskiy Kalendar na 1882 god (1881)

Kavkazskiy Kalendar na 1892 god (1891)

Kavkazskiy Kalendar na 1907 god (1906)

Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1306)

Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1318)

Salnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hariciyye (1320)

Gazeteler

Birjevıya Vedomosti

Kavkaz

Nevsâl-i Millî

Diğer Yayınlar

(1886) Printed as a footnote to No. 19, *Correspondence respecting the Question of Diplomatic and Consistance to British Trade Abroad*, Parl. Papers i; London: Harrison and Sons.

(1909) *Papers Relating to The Foreign Relations of The United States with The Annual Message of The President Transmitted to Congress December 3, 1906*, The United States Department of State, Washington: Government Printing Office.

(1985) *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı*, II'nci Cilt, Ankara: Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.

(2002) "Ob uçrejdenii v gor. Baku turestkoy konsulstva", *Osobyı Jurnal Soveta Ministrov Rossiyskoy İmperii 1911 god*, Moskva.

Aliyeva İsrafil Gızı, Sevinç (2023), "İz İstorii Otkritiya Turetskago Konsolstva v Baku (1910-1911)", *Sovremennaya Nauçnaya Mısl*, 6, 100-109.

Aydın, Mustafa (2012), "Osmanlı Devleti'nin Rusya'da Elçilik Açması (1856) ve Elçi Yusuf Rıza Bey'in Faaliyetleri", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 26, 107-126.

_____ (2016), "Sohum", *DİA*, Ek-2, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Badem, Candan (2017), *Kırım Savaşı ve Osmanlılar*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

Bostan, Zeynep (2021), *Osmanlı Hariciyesinin Modern Temelleri II. Abdülhamid Döneminde Diplomasi*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Budak, Mustafa (1996), "1853-1856 Kırım Savaşından Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler", *Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri 29-31 Mayıs 1995, Bildiriler*, İstanbul, 79-92.

_____ (2006), "Bir Osmanlı Diplomatının Kaleminden Birinci Dünya Savaşı Başlarında Kafkasya ve Sarıkamış Harekâtı-Reşt Şehbender Vekili Tevfik Bey'in Raporu", *Türkiyat Mecmuası*, 26/2, 113-131.

Chikovani, Nino (2018), "Tbilisi as a Center of Crosscultural Interactions (The 19th- early 20thCenturies)", *Khazar Journal of Humanities and Social Sciences*, 233-252.

- Çakmak, Aydın, (2020), *Türk Dışişleri Teşkilatının Gelişimi: Hariciye Nezareti*, Ötüken Neşriyat: İstanbul.
- Demirbaş, Havva (2023), *Osmanlı Devleti'nin Tiflis Şehbenderliği (1879-1914)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü.
- Deringil, Selim (2016), *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Devellioğlu, Ferit (2015), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Frenkel, A (1879), *Oçerki Çürüksu i Batuma*, Tiflis: Tipografiya A.A. Mihelsona.
- Gasımlı, Musa (2014), *Anatoliya i Yujny Kavkaz v 1724-1920-e gg.: V Poiskah İstoriçeskoy İstini*, Moskova: İnsan.
- Gilensen, V.M. (1997), "Osini Gnezda: Pod Konsolskoy Krişey", *Voенno-İstoriçeskij Jurnal*, Sentyabr-Oktayabr 5, 49-59.
- Grove, F.C. (1875), *The Frosty Caucasus: An Account of a Walk Through Part of the Range and of an Ascent of Elbruz in the Summer of 1874*, London: Longmans, Green, and Company.
- Gümüş, Nebi (2019), "Tiflis Başkonsolosu Behçet Efendi ve Hanımı Maria Behçet'in Tiflis'te Öldürülmesi", *Akademik-Us Dergisi*, 1/3, 1-13.
- Güneş, Hakverdi (2016), *Salnâmelere Göre Hariciye Nezareti Teşkilatı*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir: Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İnalcık, Halil (1992), "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1512", *Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992*, Ankara: TTK Yayınları.
- Kurat, Akdes Nimet (1970), *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Malhaz, Sioridze (2011), "Utskhoetis Kveq'nebis Sak'onsuloebi Batumshi", *Narkvevebi Batumis Istoriidan I*, Gamomtsemloba, Tbilisi: Universali, 191-198.
- Margiyev, Zaur (2012), *Batumskiy Bulvar: İstoriya v Dokumentah, Fotografiyah, Vospominaniyah*, Batumi: B.Y.
- Marx, Karl (1897), *The Eastern Question: A Reprint of Letters Written 1853-1856 Dealing with the Events of the Crimean War*, London: Swan Sonnenschein.
- Saul N.E. (1996), *Concord and Conflict: The United States and Russia, 1867-1914*, Lawrence: University Press of Kansas.
- Nadejdin, P.P. (1895), *Kavkazskiy Kray: Priroda i Ludi*. Tula: Tip. i lit. E.İ. Drujininoy.
- Nusretoğlu, Telman (2021), *Osmanlı Hariciyesi'nin Güney Kafkasya Raporları (1852-1914) (Şehbenderliklerin Kuruluşu, Ermeni Meselesi, Rusya'yla İlişkilerin Seyri ve Kafkasya Raporları)*, Ankara: Berikan Yayınevi.
- Sami, Şemseddin (2010), *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Sarkisyan, Yervand Kazaroviç (1962), *Ekspansionistskaya Politika Osmanskoy İmperii v Zakavkaze Nakanune i v Godı Pervoy Mirovoy Voynı*, Yerevan: Akad. Nauk Arm. SSR.
- Savaş, Ali İbrahim (1992), "Konsolos", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 26, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Tanrıverdi, Mustafa (2017), "Osmanlı Şehbenderlik Raporlarında Gürcistan (XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinden I. Dünya Savaşı'na Kadar)", *Uluslararası Türk-Gürcü İlişkileri Sempozyumu*, Trabzon, Turkey, 591-626.

_____ (2019), *Çarlık Rusyası'nda Tiflis Vilayeti (1846-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Trigub, Aleksandr ve Vovçuk, Ludmila (2017), "İnostrannie Konsulı v Gruzinskih Gorodah Pri-chernomorya (1840-1917 g.g.)", *Archeion*, XIV, 50-60.

Turan, Resul (2023a), "Kafkasya'da Rus Kültür Politikaları (XIX.-XX. Yüzyıl)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi* 17, 209-230.

_____ (2023b), *Çarlık İdaresinde Batum, Acara, Artvin 1878-1914*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Yıldız, Gültekin (2019), *Osmanlı Devleti'nde Askerî İstihbarat*, İstanbul: Yeditepe Yayınları.

Yirsutimur, Dilşad (2019), *Kafkaslar-Anadolu-İran Üçgeninde Bir İttihatçı Ruşeni (Barkın) Bey*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yosuntaş, Burcu (2021), *Kars Şehbenderliği (1879-1914)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Zayonçkovskiy, A. (1926), *Podgotovka Rossii k Mirovoy Voyne*, Moskva: İzd. Voennoy Tipografii Upravleniya Delami Narkomvoenmor i RVS SSSR.